

واکاوی مؤلفه‌های ارتقاءدهنده حریم در معماری خانه مسکونی مقایسه تطبیقی دوره قاجار (خانه داروغه) و دوره معاصر (خانه اندرزگو)

جواد امین خندقی^۱، سیده مریم مجتبوی^۲، آوا شیروانی مقدم^۳*

۱- استادیار گروه ادبیات نمایشی، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران

۲- عضو هیئت علمی گروه معماری، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران

۳- دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران

* Avaa.moghadam1398@gmail.com

چکیده:

خانه، مأمن و مأوای اصلی خانواده به شمار می‌رود. یکی از ویژگی‌های بارز خانه‌های ایرانی توجه به محرمیت و حفظ حریم خصوصی خانواده است. در زمینه مفهوم حریم و اهمیت آن مطالعات گسترده‌ای صورت گرفته اما به مؤلفه‌های مؤثر در ایجاد حریم کمتر توجه شده است. هدف اصلی این پژوهش واکاوی مؤلفه‌های ارتقاءدهنده حریم و بررسی این مؤلفه‌ها در دو نمونه موردی خانه داروغه (دوره تاریخی قاجار) و خانه اندرزگو (دوره معاصر) است. در این پژوهش، برای گردآوری، از روش کتابخانه‌ای و میدانی و برای تحلیل، از روش کیفی استفاده شده است. یافته‌ها بیانگر این است که رعایت سلسله مراتب فضایی، توجه به موقعیت، تعداد و اجزاء ورودی‌ها، تفکیک فضایی عرصه عمومی و خصوصی از یکدیگر، تأمین خلوت فردی و جمعی، وجود انواع فضای باز، نیمه‌باز و بسته و رعایت حریم بصری و صوتی به ایجاد حریم در خانه مسکونی و تأمین رفاه و آرامش درونی برای ساکنین می‌انجامد. نتایج مقایسه تطبیقی دو خانه داروغه و اندرزگو نشان می‌دهد که در دوره قاجار به کلیه مؤلفه‌های مؤثر در ارتقای حریم توجه ویژه‌ای شده است، اما در دوره معاصر برخی از مؤلفه‌ها نادیده گرفته شده‌اند. سلسله‌مراتب فضایی در برخی از فضاهای خانه اندرزگو رعایت شده و در برخی دیگر مورد غفلت واقع شده است. علی‌رغم توجه به خلوت فردی و جمعی در خانه اندرزگو، میزان و کیفیت آن به اندازه کافی و مطلوب نیاز ساکنین را برطرف نمی‌سازد. در نهایت، اجزای ورودی، شکل مسیر دسترسی به درون خانه و موقعیت ورودی خانه اندرزگو می‌توانست بر ایجاد محرمیت و رعایت سلسله مراتب تأثیر بیشتری داشته باشد.

واژگان کلیدی: حریم، خانه مسکونی، دوره قاجار، دوره معاصر، خانه داروغه، خانه اندرزگو.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

۱- مقدمه

بیان مسئله: معماری ایرانی یکی از غنی‌ترین نمونه‌های معماری بومی با دستاوردهای فرمی و نیارشی قابل ذکر در جهان است که در گذر زمان به یکی از نمونه‌های موفق معماری مفهومی، معناگر و عرفانی تبدیل شده و معماری با کیفیت فضایی بالایی ایجاد نموده است. تلاش برای طراحی فضاهایی که دارای ظرفیت بالقوه برای برقراری ارتباط با انسان‌ها و برآورده کردن نیازهای مادی و معنوی باشند از جمله مسائلی است که هم اکنون بیشتر از هر زمان مورد توجه طراحان و معماران است. از این رو توجه به معماری سنتی ایرانی و اجزای آن به همراه عملکرد و هدف هر یک از اجزای معماری، در جهت بالا بردن کیفیت فضایی معماری با ارزش بوده است (صفوی و همکاران، ۱۳۹۵). عوامل زیادی از قبیل آرامش‌بخشی فضا، رعایت حریم و سلسله مراتب، متناسب بودن با اقلیم خاص هر منطقه و... در ایجاد ایده‌آل‌گرایی در معماری دخیل هستند. معماری ایرانی از دیدگاه فرهنگی و اجتماعی دربرگیرنده معانی و مفاهیم خاصی است که نپرداختن به ظاهر و در عوض پرداختن به درون و حالات درونی افراد خانواده در آن دیده می‌شود تا جایی که در نمای بیرون گذرهای پریچ و خم‌دار با خشت و گل دارد ولی در درون دنیایی پرکار و زیبایی را می‌آفریند. حریم از جمله مسائلی بوده که در تمام دوره‌ها مورد توجه همگان قرار گرفته و نه تنها معماران بلکه تمامی افراد برای حفظ آرامش در محیط خصوصی خود در پی حفظ حریم‌ها بوده‌اند (دلیری‌فر، ۱۳۹۴).

ضرورت: حریم و حرمت‌گذاری در معماری از قبل از اسلام مورد توجه بوده و توجه به آن در دوره‌های تاریخی مختلفی یافت می‌شود. زن در درون اندرونی خانه، دارای امنیت خاطر بوده و وجود محرمیت و حریم بین محرم و نامحرم با طراحی ویژه معماری کاملاً قابل لمس و قابل تعریف بوده است. طراحی فضا در معماری ایرانی به گونه‌ای تعریف می‌شده که بخش‌های مختلف و خاص کاملاً تفکیک می‌شدند. از آن جایی که حریم در معماری یکی از دغدغه‌های تمام دوره‌ها بوده، باعث شده با اولویت قراردادن و حفظ آن در تمامی محیط‌ها اعم از کاخ و دربارها، فضاهای سکونتی، مکان‌های معنوی، کاربری‌های اداری و تجاری و... سبب ایجاد حس امنیت و ایجاد خلوت و محرمیت در کاربری‌های مختلف برای مخاطبین شود. با این حال متأسفانه در معماری امروزی کمتر به حفظ حریم‌ها توجه و اصول معماری فراموش شده است (صفوی و همکاران، ۱۳۹۵).

اهداف: پژوهش پیش رو، در پی دستیابی به مؤلفه‌های مؤثر در ایجاد حریم در خانه و مقایسه حریم در دوره قاجار (نمونه موردی: خانه داروغه) و دوره معاصر (نمونه موردی: خانه اندرزگو) می‌باشد، تا با مقایسه حریم در این دو دوره سیر تحولات آن مشخص شود.

سؤالات: در راستای دستیابی به اهداف، سؤالات ذیل مطرح می‌گردد:

- مؤلفه‌های مؤثر در ارتقاء حریم در فضای مسکونی کدامند؟
- حریم در فضای خانه دوره قاجار و خانه دوره معاصر چگونه تأمین می‌شده است؟

۲- پیشینه

با عصر مدرن و مطرح شدن انسان به عنوان مرکز و ملاک تمام موجودات، واژه مدرن در تقابل با مفاهیمی چون کهنه و سنت قرار گرفت. پس از آن واژگانی همچون انسان مدرن، شهرسازی مدرن، معماری مدرن و واژگانی از این دست واژه مدرن را به یک صفت ارزشی بدل ساخت و مفهوم مدرن بودن برابر با آگاهی داشتن از زمانه معرفی شد. در چندین دهه قبل خانوارهای شهری در خانه‌هایی با حیاط مشجر، اتاق و سالن بزرگ زندگی می‌کردند و اصول گذر عمر در آپارتمان‌های امروزی معنایی نداشت. به عنوان مثال تعریف سلسله‌مراتب ورودی در اکثر بناها همچون کاروانسراها، مساجد، فضای

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

مسکونی نشان‌دهنده بینش عمیق معماری ایرانی در تعریف محدوده خصوصی خانواده و فرد و حفظ حریم بوده است (کامیار و امینی، ۱۳۹۴). در معماری امروزی، با حذف اصول معماری و نادیده گرفتن اصل معماری افراد زندگی در ساختمان‌های مدرن را پیش‌گرفته‌اند و اصل خانه‌های ایرانی را فراموش کرده‌اند. در پیرو مفهوم حریم در معماری ایرانی در فضای مسکونی پژوهش‌هایی صورت گرفته، که مهم‌ترین آن‌ها به شرح ذیل می‌باشد:

دلیری فر (۱۳۹۴)، در پژوهشی با عنوان «بررسی ارتباط سلسه مراتب ورودی و محرمیت در کاربری مسکونی در اقلیم خراسان» به بررسی حجاب و درون‌گرایی خانه پرداخته است. نتایج تحقیقات وی نشان می‌دهد، سابقه تاریخی وجود حریم در معماری مسکونی ایران نشان از میزان بالای توجه ایرانیان به این اصل مهم دارد و استفاده از عناصری چون کوبه، هشتی، دالان و ... این موضوع را نشان می‌دهد. وجود حریم تنها مختص فضای خانه‌های سنتی نیست و در فضاهایی چون: مسجد، مدرسه، حمام و ... به وفور تکرار شده است.

در پیرو اهمیت معماری ایرانی نخعی پور تدرج و همکاران (۱۳۹۵)، در پژوهشی با عنوان «ارزیابی ویژگی‌های معماری خانه‌های سنتی ایرانی»، به بررسی معماری سنتی ایرانی پرداخته‌اند. نتایج تحقیقات نشان می‌دهد، معماری سنتی ایران مثالی آشکار از تبلور فرهنگ و تمدن ایرانی است که در قالب ساخت بناها و آثار ارزشمند معماری شکل گرفته و نمود پیدا کرده و هویت ایرانی را شکل داده است. در پژوهش صورت گرفته مشخص گردید که بخشی از دلیل شکل‌گیری معماری ایرانی، الزامات جغرافیایی و اقلیمی می‌باشند، بخش دیگر الزامات ناشی از فنون ساخت بوده و بخش مهمی از موارد نیز خصوصیات انسانی و هنجارهای فرهنگی جامعه را در بر می‌گیرند. قطعاً به وجود آمدن چنین معماری حاصل فکر و عمل یک فرد یا گروهی از معماران نیست، بلکه ایجاد چنین نظام جامعی محصل بخشی از تمدن بشری و خرد جمعی بوده که در فرآیندی از سعی و خطا به صورت تدریجی به دست آمده است.

کامیار و همکاران (۱۳۹۴)، به بررسی پژوهشی با عنوان «مقایسه وضعیت حریم در معماری گذشته و امروز ایران با رویکرد آپارتمان‌نشینی» پرداخته‌اند. نتایج حاصل نشان می‌دهد، معماری با ایدئولوژی مردم ارتباط نزدیکی دارد و معمار باید بنا و ساختمان را بر اساس تفکرات، باورها و تفکرات مردم سرزمین بسازد، اما چیزی که امروزه شاهد آن هستیم این است که در معماری توجهی به ایدئولوژی مردم نمی‌شود. نگرش کمی به مسکن و توجه به رفع کمبود آن از یک طرف و نگرش سودجویانه به این مقوله از طرفی دیگر، منجر به فراموشی بسیاری از نیازهای اساسی انسان و روال کیفیت معماری شده است.

دوستی (۱۳۹۷)، به بررسی پژوهشی با عنوان «حریم و محرمیت در خانه‌های سنتی ایران» پرداخته است. نتایج پژوهش وی نشان می‌دهد، انگیزه معماری سنتی، بیان و انعکاس مفاهیم فرهنگی و باورهای دینی مردم و تحت تأثیر قراردادن رفتار مردم توسط این عناصر بوده است. مشخصه این نوع معماری، پدیده درون‌گرایی است که حریم و محرمیت را برای اعضای خانواده ایجاد می‌کند.

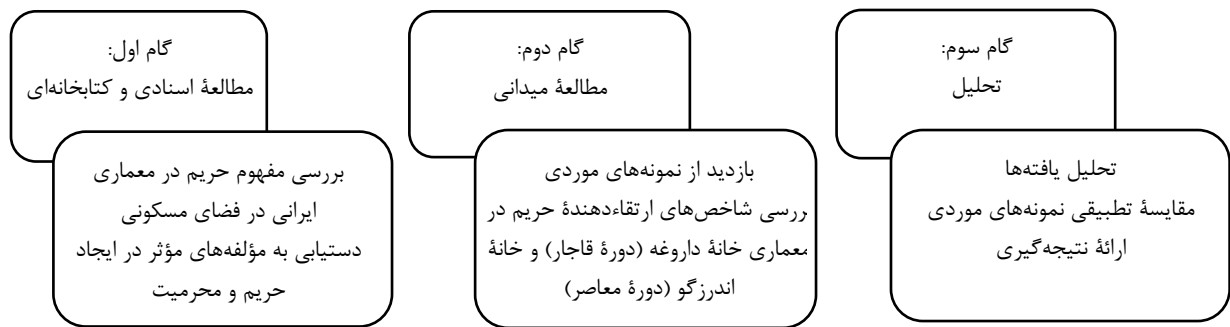
کاظم‌زاده رائف و میردریکوندی (۱۳۹۹)، در پژوهشی با عنوان «بازشناسی چگونگی محرمیت در خانه سنتی ایرانی با تأکید بر مظاهر حریم خصوصی در عناصر معماری»، به این نتیجه رسیدند، در یک دسته‌بندی کلی می‌توان حریم در خانه‌های سنتی را در دو سطح عمومی و خصوصی تقسیم نمود. اما مهم‌ترین و وحدت‌بخش‌ترین نوع حریم در خانه، حریم خصوصی است که با دو گونه بصری و صوتی بر تمام گونه‌های خانه‌های سنتی ایران تأثیر گذاشته است.

در پیرو یافته‌های پژوهشگران، هیچ یک از آنها به تحلیل مؤلفه حریم در فضای داخلی خانه در دو دوره سنتی و مدرن نپرداخته‌اند. از این‌رو در این مقاله سعی شده، حریم در معماری ایرانی تعریف، مؤلفه‌های مؤثر در ایجاد آن استخراج و در نمونه‌های موردی منتخب از خانه‌های دوره قاجار و معاصر مقایسه شود.

۳- روش پژوهش

در این پژوهش روش تحقیق مبتنی بر روش مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی و میدانی بوده است. جهت بررسی پیشینه و مبانی نظری، منابع کتابخانه‌ای، کتاب‌ها و مقالات معتبر علمی مورد استفاده قرار گرفته‌اند و جهت بررسی مؤلفه‌های مؤثر در ارتقاء حریم در نمونه‌های موردی خانه داروغه و خانه اندرزگو از مطالعات میدانی بهره برده شده است. در نهایت به مقایسه حریم در هر دو نمونه پرداخته شده است. در نمودار شماره ۱ به گام‌های پژوهش اشاره شده است.

نمودار شماره ۱. فرایند انجام پژوهش. مأخذ: نگارندگان

۴- مبانی نظری

۴-۱- حریم

واژه حریم در فرهنگ عربی ریشه در واژه حرم دارد که لغت‌نامه دکتر معین از آن به عنوان محرم بودن، خویش و خویشاوند و در فرهنگ دهخدا محرم بودن، محرمی، رازداری، خویشی و محرم تعریف شده است. حریم به معنای پناهگاه است، طوری که خانه شخص و اطراف آن از تعرض دیگران در پناه باشد. واژه محرمیت به معنی معصوم بودن فضاهای داخلی مسکن از دید بیگانگان و عدم دید و تسلط افراد بر فضاهای داخلی است، به گونه‌ای که هریک از فضاهای داخلی به طریق مناسب از یکدیگر تفکیک شوند (مفیدی شمیرانی، کسمایی و مفیدی، ۱۳۹۵، ۳۷). مراد از محرمیت و حریم در فضای معماری، کالبد دادن به فضا به گونه‌ای است که حریم از دو جنبه کالبدی و معنایی تأمین شود (کاظم‌زاده رائف و همکاران، ۱۳۹۹، ۲). (نمودار ۲)

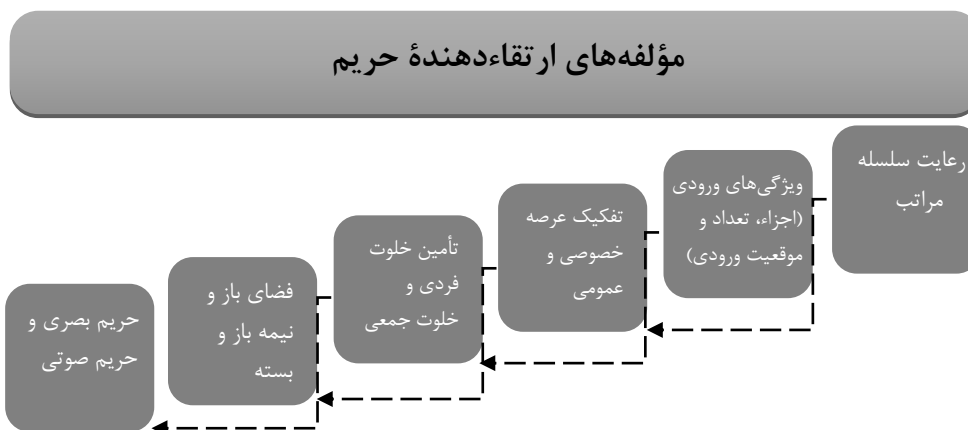

نمودار شماره ۲: حریم در فضای معماری، مأخذ: (کاظم‌زاده رائف و همکاران، ۱۳۹۹، ۲).

۴-۲- مؤلفه‌های حریم

از مفاهیم مهم فرهنگ ایرانی اثرگذار بر حوزه‌ی معماری سنتی این سرزمین، عامل درون‌گرایی با تأکید بر رعایت حریمیت و خلق حریم خصوصی در خانه است. هر کالبدی معماری سکونتی که انسان آن را برگزیند، نیازمند تعریف و پیدایش عرصه‌های عمومی و خصوصی با ویژگی ایمن، امن و نهایتاً آرامش‌بخش است. حریم محدوده‌ای است که در آن انسان می‌تواند به آرامش دست یافته و آن‌گونه که خود و شخصیت او ایجاب می‌کند، زندگی نماید. احساس امنیت یک ضرورت غریزی در انسان است، هنگامی که محل زندگی انسان به گونه‌ای طراحی شود که افراد در آن احساس امنیت کنند، زندگی با کیفیت بیشتری در آن جریان داشته و موجب رفتارهای صمیمانه‌تری بین افراد خانواده می‌شود. با عنایت به اینکه یکی از مهم‌ترین اصول و معیارهای طراحی معماری خانه سنتی ایرانی وجود حریمیت و حریم در عرصه‌های فضایی بوده است، لذا نمود آن در پیدایش عناصر سازنده معماری این‌گونه خانه‌ها، موضوعی اساسی در جهت تعریف جایگاه آن‌ها و مشخص شدن خصوصیات عناصر سازنده این نوع معماری می‌باشد.

نمودار ۳: مؤلفه‌های ارتقاءدهنده حریم، مأخذ: نگارندگان

رعایت اصل سلسله مراتب: به طور کلی ویژگی‌ها و اصول معماری سنتی ایرانی که در شکل دادن به مسئله حریمیت در کالبد معماری مؤثر بوده‌اند، در سه دسته کلی سلسله مراتب درون‌گرایی و نفوذ پذیری بصری قابل تفکیک است (غفوریان، پی سخن و حصاری، ۱۳۹۶: ۱۳۲). در بخش‌های مختلف مرتبط با فرهنگ اسلامی همانند بسیاری از مکاتب به‌ویژه آن دسته که سه قلمرو مادی، روانی، معنوی برای زندگی انسان قائل هستند، اصل سلسله مراتب از اهمیت خاصی برخوردار است (سیفیان و محمودی، ۱۳۸۶: ۸).

سلسله مراتب یعنی ساماندهی و ترکیب فضاها و عناصر بر اساس برخی از ویژگی‌های کالبدی یا کارکردی آنها که موجب پدید آمدن ترتیبی خاص در نحوه قرارگیری یا استفاده یا مشاهده عناصر شود (سلطان‌زاده، ۱۳۹۲).

در جهان‌بینی اسلامی و به‌ویژه در عرفان اسلامی، طی مدارج و منازل گوناگون در یک سلسله مراتب خاص شناخته می‌شود، و در هر منزل، فضا و حریمی با ویژگی‌های خاص خود به عده‌ای خاص تعلق دارد که تا تحصیل شایستگی‌ها و بایستگی‌های لازم امکان وصول به آن، و همچنین عبور از آن برای رسیدن به منزل بالاتر میسر نیست. از این‌رو باید عنوان داشت که در جهان‌بینی اسلامی در عالم وجود هر شیء مکان و مقامی خاص را برای خویش داراست که ارزش و موقعیت این مکان و مقام با توجه به ویژگی‌های مراتب وجود مشخص می‌شود. محیط مصنوع نیز از این قانون پیروی نموده و اجزاء آن با توجه به ویژگی‌های خاص به ویژگی‌های کالبدی و نمادین فضاها متوالی و مجاور مربوط می‌شود. در معماری سنتی

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

ایران، هر فضا هویت ویژه خود را داراست. از هنگام ورود به فضا بخش‌های مختلف به دنبال هم قرار گرفته‌اند تا با ایجاد سلسله‌مراتب فضایی مناسب به کالبد مجموعه شکل دهند.

این امر بدین گونه در معماری سنتی ما انجام پذیرفته است:

- مرز بندی فضاها با کالبدهای تعریف شده و روشن بودن مرز میان فضاها
- بهره‌گیری از فضاهای واسط و فاصله انداز به نام میان‌در میان فضاهای اصلی
- پرهیز از یکپارچه کردن فضاها یا از میان بردن مرزها
- داشتن ویژگی‌ها و تمایزات کمی و کیفی هر فضا برای متمایز شدن و تفرد در بین فضاهای دیگر

ورودی: فضای ورودی در معماری ایرانی از اجزاء مختلفی تشکیل شده‌اند، که شامل جلوخان، پیش‌طاق، درگاه، هشتی، دالان، ایوان، ساباط، رواق و... می‌شود (سلطان‌زاده، ۱۳۹۰). این عناصر و فضاها بر مبنای اصول متعددی (از جمله اصل سلسله مراتب، اصل محور و اصل تقارن) بایکدیگر ترکیب شده‌اند که با تأکید بر محرمیت، اصل سلسله‌مراتب مهم‌ترین آن‌ها به شمار می‌رود.

تفکیک عرصه‌های عمومی و خصوصی: عرصه عمومی، فضاهای اجتماعی و عرصه خصوصی فضاهای خاص زیست افراد خانواده را دربر می‌گیرد. با چنین نگرشی، محرمیت نه تنها به مفهوم صمیمیت بلکه با شیوه کنترل روابط شخصی افراد با دیگران مرتبط می‌شود (مدنی‌پور و نوریان، ۱۳۸۷).

تأمین خلوت فردی و جمعی: در لغت‌نامه‌های فرهنگ آریانپور، فرهنگ معین، فرهنگ جامع دهخدا، فرهنگ عمید، فرهنگ نوین و دانشنامه بریتانیکا، کلمات ذیل به عنوان مترادف برای واژه خلوت، بیان شده‌اند: تنهایی، تنها نشستن، تنهایی گزیدن، انزوا، مجموعه‌ای از مخالفت با نفس و ریاضت‌ها به صورت کاستن از خواب و غذا و روزه‌داری و کم سخن گفتن؛ تداوم ذکر خدا و قطع ارتباط با دیگران و نفی خواطر و سخن گفتن با خدا آن گونه که برای غیر جایی نباشد (امینی و نوروزیانپور، ۱۳۹۳: ۱۰۰). آلتمن معتقد است: «خلوت را می‌توان نظارت انتخابی بر رابطه فرد یا گروه با سایرین» تعریف شود. اشخاص گاهی در ارتباطات خود، خواستار جداسازی از سایرین هستند و برخی اوقات نیز، خواهان داشتن ارتباط و پیوند با سایرین هستند. تأمین خلوت فرایندی است که طی آن، فرد بین داشتن و نداشتن ارتباط با دیگران، تعادل برقرار می‌سازد (آلتمن، ۱۳۸۲: ۲۲). خلوت به معنی خود را از سایرین و محیط پیرامونی آزاد ساختن است. وستین معتقد است «خلوت باعث تأمین استقلال فردی و کمک به خودارزیابی می‌شود و از این طریق ارتباطات را محدود نموده و از آنها محافظت می‌کند» (لنگ، ۱۳۹۴: ۱۶۶).

فضای باز و نیمه‌باز: فضاهای باز و نیمه‌باز، موجب ایجاد تنوع فضایی شده و کیفیت فضا را ارتقاء می‌دهند. هم‌چنین حضور در این فضاها موجب می‌شود تا افراد، در عین برقراری ارتباط نزدیک‌تر با طبیعت، از آسایش اقلیمی برخوردار بوده و از تابش نامطلوب آفتاب یا بارش باران و برف، در امان باشند (راهب و نظری، ۱۳۹۳).

فضای نیمه‌باز از نظر جنبه کالبدی: حجمی از فضا است که می‌تواند در گذر از فضای درون به بیرون و بالعکس ظهور یابد (Mahmoudi, ۲۰۰۵; Balilanasl & Sattarzadeh, ۲۰۱۵).

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

فضای نیمه باز از نظر جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی: با توجه به موقعیت قرارگیری فضای نیمه‌باز و ارتباط آن با خیابان و جامعه، عرصه‌ای برای زندگی عمومی و فردی ایجاد شده و از این طریق ارتباط محیط زندگی با جامعه تقویت گشته است (Kennedy, 2015; Boniani et al, 2018).

فضای نیمه باز از نظر جنبه عملکردی: فضای نیمه‌باز به دلیل ویژگی‌های خاص کالبدی و موقعیت قرارگیری خود بین درون و بیرون عملکردهای متنوعی از قبیل امکان انجام فعالیت‌های مختلف، ایجاد آسایش حرارتی، آسایش بصری، آسایش صوتی، ارتباط با طبیعت، حفظ حریم و ایمنی و امنیت را ارائه می‌دهد (Qian, 2005).

حریم‌های بصری و صوتی: حریم بصری باید به گونه‌ای رعایت شود که امکان در معرض دید قرارگیری زندگی داخل به خانه برای افراد بیرون از آن وجود نداشته باشد. به همین دلیل طراحی ورودی‌ها، بازشوها و پنجره‌ها به منظور حفظ حریم بصری خانه مهم می‌باشند.

۳-۴- ویژگی کالبدی معماری خانه در دوره قاجار

بطور کلی سبک معماری در دوره قاجاریه، تلفیقی از خانه‌های سنتی ایران به همراه برخی از نماهای فرهنگی می‌باشد. در پی تحول سبک معماری در احداث خانه‌ها، به مرور زمان اصلی‌ترین مفهوم فکری و کالبدی معماری درونگرایی جای خود را به برونگرایی در شکل‌گیری خانه‌ها داده است، که نمونه‌های متعددی از آن را می‌توان دید.

۴-۴- سیر تحول معماری در دوره قاجار و معاصر

در دوران قاجار، نظام کهن‌زیست، تحت تأثیر عواملی که بیشتر خاستگاه جهانی داشت دستخوش تحول و دگرگونی شد، و جنبه‌های نوینی از زندگی شهری سلسله‌مراتب خاص پدیدار شد. معماری دوره قاجار را معماری خانه‌های مسکونی نامیده‌اند، چرا که بیشترین ساخت و سازها در این دوره به‌علت افزایش جمعیتی شهرنشین معطوف به ایجاد سرپناه و خانه برای مردم مهاجر و تازه وارد به شهر گردید. خانه‌ها در این دوره دارای حیاط مرکزی، اتاق‌های سهدری با ارسی بوده و فضاهای ورودی نیز شامل هشتی، دالان، دهلیزی بودند. شروع معماری مدرن نسبتاً فعال و از اواخر دوره پهلوی اول آغاز شد. در حقیقت نفی استفاده از فرم و نشانه‌های تاریخی و گریز از تاریخ از اصول معماری مدرن بوده، همان اصولی که به سرعت در معماری معاصر ایران منعکس شد. مواد و مصالح استفاده شده در دوره قاجار بیشتر آجر و سپس سنگ یا ترکیبی از هر دو بوده، که با ظهور معماری مدرن، اغلب مصالح استفاده شده در نما، به مصالح سیمانی و ساده تبدیل شد. سادگی بنا و عدم استفاده از تزئینات که از خصوصیات معماری مدرن بود به شدت رونق گرفت. پلان ساختمان‌ها ساده و عملکردگرا شد. تراس‌های رو به خیابان و معابر، پنجره‌های ردیفی، پیش‌آمدگی‌های مکعبی، استفاده از مصالح سیمانی و... همچنین تقارن از اجزاء لاینفک ایران بود که با ظهور دوره مدرن‌سیم کم‌رنگ و کم اثر شد (دریای لعل و حوصله‌دار، ۱۳۹۲، ۵-۶).

جدول شماره ۱. ویژگی‌های معماری در دو دوره مختلف. مأخذ: (دریای لعل و حوصله‌دار، ۱۳۹۲)

ویژگی‌های معماری در دوره قاجاریه	ویژگی‌های معماری در دوره معاصر
پلان‌های کشیده در امتداد نما	آزادی فرم و پلان
برجک‌هایی که در یک طرف یا طرفین بنا قرار گرفته‌اند	محدودیت در فرم و هندسه
ایوان‌های وسیع در جلوی ساختمان	تعریف عناصر جدید همچون بالکن، تراس، سایه‌بان‌های افقی و کف

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

پنجره‌ها به صورت احجام بیرون زده	تالارهای بزرگ همراه پله های مرکزی
ترکیب فضای داخل و خارج با استفاده از مصالحی همچون شیشه	بخاری‌های دیواری
-----	شیروانی ها و سقف‌های سبک
عدم رعایت سیر کولاسیون‌ها در تمامی بخش‌های خانه	ایجاد چشم‌اندازهای وسیع بوسیله پنجره ها و نورگیرهای کوچک و بزرگ در نمای ساختمان
عدم رعایت تقارن و استفاده از احجام و فرم‌های متنوع در طراحی ساختمان	

۵- نمونه موردی‌ها

۵-۱- خانه داروغه

خانه تاریخی داروغه از دوران قاجار به جا مانده است. این خانه تاریخی در مشهد مقدس، در بافت پیرامون حرم قرار دارد. خانه داروغه را می توان بازمانده ای از آخرین مرحله معماری سنتی ایران دانست. در این خانه مخاطبین از طریق ضلع جنوبی وارد بنا شده و پس از طی کردن سلسله مراتب ورودی، در حیاط خانه با حوض و باغچه‌های کوچک مواجه می‌شوند (تصویر ۱). بنای تاریخی حدود ۷۵ سانتی متر اختلاف سطح نسبت به زمین دارد و گودتر از زمین‌های اطراف است. زیربنای این خانه به حدود ۱۱۰۰ مترمربع می‌رسد و نوع معماری آن به سه طرف ساخت شهرت دارد. در سه ضلع شمالی، جنوبی و شرقی حیاط، ساختمانی در دو طبقه شکل گرفته است؛ دو ضلع نشیمن و یک ضلع غلام‌رو که به هم متصل هستند (تصویر ۲). ساختار خانه تاریخی داروغه بسیار هوشمندانه است، طوری که در دو طرف حیاط، هم بخش‌های تابستان نشین وجود دارد و هم زمستان نشین، در بخش تابستان نشین، با اتاق‌های بادگیر، حوض آب و سبک معماری کاملاً سنتی مواجه هستیم. جهت‌گیری مناسب بنا متناسب اقلیم بدین صورت است که جهت اصلی این خانه رو به شرق و پشت به غرب می‌باشد. کشیدگی آن شمالی-جنوبی است که باعث می‌شود بادهای زمستانی در محدوده بی‌اثر واقع شود. پنجره‌ها در قسمت رو به بادها زمستان و همچنین رو به آفتاب شدید کوچک باشند. همچنین استفاده از عناصری مثل بادگیر برای استفاده از باد مطلوب در بنا، استفاده از سرداب برای تأمین آب مورد نیاز و... عناصری هستند که بافت هماهنگی با اقلیم شده و استفاده حداکثر بنا از انرژی‌های تجدیدپذیر را ممکن می‌نماید (شجاعی و همکاران، ۱۳۹۶).

(تصویر ۳). در سمت شمال حیاط به ایوان زیبایی بر می‌خوریم که چهار ستون در خود دارد؛ این ستون‌ها با تزئینات آجرکاری به صورت رو به رو و متقارن در جلوی ایوان قرار گرفته‌اند و تا کف حیاط امتداد دارند (تصویر ۴). یکی از شاخصه‌های خانه‌های قدیمی رعایت سلسله مراتب جهت حفظ حریم بوده، در خانه داروغه، فضای تابستان نشین و زمستان نشین با یکدیگر ارتباط داشته و اهل خانه بدون طی کردن مسیر بیرونی در داخل خانه جابه‌جا می‌شدند، یا در بخش ورودی، فضای پیش ورودی (سردر، هشتی، دالان) وجود داشته تا از دید همگان حفظ شود حیاط بزرگ، زیرزمین‌های بزرگ (سرداب)، سه طرفه بودن ساختمان‌ها و ایجاد حیاط مرکزی، ایجاد اختلاف سطح چه در بخش اندرونی و چه در بخش بیرونی، تفکیک فضاهای عمومی و خصوصی، همگی در جهت حفظ حریم و محرمیت در فضای داخلی خانه است.

این بنا به دو صورت آشکوب همکف و اول ساخته شد. از ویژگی‌های خانه دوره قاجار حیاط مرکزی به عنوان عنصر سازمان‌دهنده فضایی، ایوان، پله‌های برون‌گرا، آهنگ در پنجره‌ها و ناودان‌ها و بادگیرها و خط نما که با آجرکاری و کاشی زینت می‌شد. به لحاظ فرم و شکل معماری به شیوه مرسوم تاریخی خانه‌های ایرانی (سه طرف ساخت) بنا شده است (اسماعیلی و شکوری، ۱۳۹۴).

ساختمان در کوچه‌ای با عرض کم و با ساختمان‌های مجاور بسیار نامنظم از نظر مصالح ساخت و ارتفاع واقع شده و در این کوچه طبق ضوابط شهرداری با توجه به شرایط خاص زمین پروژه رعایت عدم پیش‌آمدگی ساختمان الزامی بود. با برش سنگ گرانیت بدون ساب و روی هم گذاشتن آن بافت و رنگ خاکستری مورد نیاز را تأمین کرده و به نمای خنثی و بدون فرمی را ایجاد می‌کند که به آرامش بصری در مخاطب ایجاد می‌کند (تصویر ۷). برای تأمین کیفیت در فضاهای داخلی حجم‌های شفاف‌ی رابه عمق سطح ایجاد شده و نما نفوذ کرده و تراس‌هایی را در طبقات نه به شکل معمول سرتاسری در نما، بلکه به شکل فضاهای شفاف‌ی که درون فضاهای پروژه قرار می‌گیرد ایجاد شده است، تا هم محرمانیت کامل داشته باشد هم ارتباط بصری و دید و منظر برای ساکنین ایجاد کند (تصویر ۸). این تراس یا حیاط‌ها در طبقات روی هم قرار نمی‌گیرند و در هر طبقه با توجه به دید و ارتباط با فضای بیرون و نیاز کاربران جانمایی شده اند. در برخی از طبقات در کناره‌ها و در برخی دیگر وظیفه جدا کردن آشپزخانه از سالن پذیرایی را به عهده دارند و نیز می‌توانند به محل مناسبی برای نگهداری گیاهان و برخی عملکردهای فرعی آشپزخانه شوند (تصویر ۹).

۶- تحلیل یافته‌ها

در خانه داروغه که مخاطب خواهان حفظ حریم بوده، سلسله‌مراتب در تمامی فضاها اعم از، ورودی با ایجاد فضاهایی مانند: هشتی، دالان و راهرو رعایت شده، فضاهای تابستان نشین و زمستان‌نشین تفکیک شده، با ایجاد سرداب، مطبخ و ایجاد

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

اختلاف سطح در بخش‌های مختلف خانه برای ساکنین فضاهای خصوصی و نیمه خصوصی ایجاد کرده است. سلسه مراتب برای تمامی فضاها در نظر گرفته شده، تمامی فضاهای عمومی و خصوصی از طریق جداره‌ها، ارتباط‌های عمودی، بازشوهای متعدد و ایجاد مرکزیت با در نظر گرفتن حیاط مرکزی (این امر سبب دید و منظر مناسب برای بخش‌های مختلف خانه می‌شود)، فضاها را از یکدیگر تفکیک می‌کردند. در خانه داروغه ابتدا سلسله مراتب ورودی و هشتی در تمامی بخش‌ها را داریم، سپس به حیاط مرکزی می‌رسیم که با ایجاد منظر و تفکیک فضاها از یکدیگر سبب حفظ حریم شده است. با عدم یکنواختی در کف فضاهایی برای خلوت و محرم ایجاد کرده است.

جدول شماره ۲. مقایسه دو نمونه موردی. مأخذ: نگارندگان

ویژگی‌های ورودی	حریم بصری و صوتی	فضای باز و نیمه باز	فضای خلوت فردی و جمعی	تفکیک عرصه خصوصی و عمومی	رعایت سلسله مراتب	نمونه موردی ها
						خانه داروغه
در بخش ورودی فرد نمی‌تواند بلافاصله وارد حریم خانه شود و مسیری را برای رسیدن به فضای باز و سپس عرصه‌های مختلف خانه طی می‌کند.	حیاط مرکزی وجود دارد که در سه طرف آن بخش‌های مختلف خانه تفکیک شده است و به دلیل درونگرا بودن و وجود مرکزیت در این بخش تمامی فضاها از دید مخاطبین، به صورت محرم بوده، و ساکنین از حریم بصری برخوردار بوده‌اند و تمامی بخش‌ها دید و منظر مناسب داشته و هیچ بازشویی رو به فضای خیابان نداشته اند و صدای مزاحمی را دریافت نمی‌کنند.	فضای عمومی خانه که در بخش ورودی بوده سبب شده تا خانه را از دید مستقیم مخاطبین بپوشاند و پس از طی کردن مسیر ورودی فرد وارد یک فضای نیمه عمومی و فضای جمعی شود (حیاط، تراس). و فضاهای عمومی تر در بخش خانه رو به نمای اصلی و در جداره اصلی بازشوهای مشخصی داشته که مهمان در آن بخش‌ها قرار گیرد و فضای جمعی را ایجاد کرده و مانع خلوت فردی نمی‌شود.	در بخش سلسله مراتب ورودی ساختمان، فرد یک پلکان را طی کرده سپس به درب ورودی رسیده، راهرویی پیش‌رو دارد و بعد به حیاط اصلی می‌رسد و برای دسترسی به سایر بخش‌ها بایستی مسیری را در فضای باز حیاط و در بخش اختلاف سطح‌های پلکانی طی کند	در بخش میانی فضای نیمه عمومی و در بخش اولیه فضای نیمه خصوصی و عمومی را شامل می‌شود. از سویی دیگر در بخش خصوصی در انتهای پلان فضای خلوت فردی و در میانه و ابتدا فضاهای جمعی را داریم.	در سلسله مراتب ورودی افراد با طی کردن مسیر کوتاهی به درب اصلی رسیده و وارد خانه می‌شوند و در ادامه برای رسیدن به فضاهای خصوصی راهرویی را طی کرده و برای رسیدن به فضای عمومی مسیر کوتاهی را.	
						خانه اندرزگو
ورودی خانه خلاصه شده به دو بخش پلکانی و آسانسور که تنها با دو درب مجزا از یکدیگر تفکیک شدند.	در بخش درونی، جداره‌های شفاف وجود دارد که سبب ایجاد فضای نیمه باز در چند بخش شده. همچنین در فضای عمومی در دل خانه حیاط خلوتی شکل گرفته که به دلیل محدود بودن فضا و درونی بودنش سبب حس خلوت و حریم بصری شده است.	در انتهای پلان فضاهای خصوصی، در بخش میانی فضای نیمه عمومی و در بخش اولیه فضای نیمه خصوصی و عمومی را شامل می‌شود. از سویی دیگر در بخش خصوصی در انتهای پلان فضای خلوت فردی و در میانه و ابتدا فضاهای جمعی را داریم.	در سلسله مراتب ورودی افراد با طی کردن مسیر کوتاهی به درب اصلی رسیده و وارد خانه می‌شوند و در ادامه برای رسیدن به فضاهای خصوصی راهرویی را طی کرده و برای رسیدن به فضای عمومی مسیر کوتاهی را.			

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

حال در معماری مدرن امروزه کمتر به، حیاط مرکزی، سلسه مراتب به خصوص در بخش ورودی خانه، محریمیت (تفکیک فضاهای عمومی و خصوصی) و ایجاد دید و منظر توجه می‌شود. در خانه‌های امروزی با توجه به موقعیت قرارگیری خانه ابتدا فضاهای اولیه در اولویت قرار دارد و سیر تحول به گونه‌ای بوده که سلسه مراتب دسترسی‌ها کوتاه‌تر یا اصلاً توجهی نشده است. افراد در خانه در تمامی بخش‌ها، دید و منظر مناسبی نداشته یا اصلاً ارتباطی با محیط بیرونی ندارند. در ساختمان مسکونی اندرزگو، سادگی و یک‌نواختی و عدم ایجاد بیرون‌زدگی در نما به چشم می‌خورد. در دل خانه جداره‌های شفاف وجود دارد که سبب ارتباط ساکنین با محیط بیرونی و ایجاد به اصطلاح حیاط خلوتی برای افراد شده تا با حفظ حریم و عدم دید مستقیم مخاطبین از آن فضا بهره ببرند. علاوه بر این در برخی از قسمت‌ها این جداره سبب تفکیک‌سازی فضای نیمه خصوصی و عمومی شده در عین حال افراد از فضای بیرونی استفاده می‌کنند. بر اساس یافته‌های برآمده از تحلیل نمونه‌های موردی، نحوه توجه به مؤلفه‌های ارتقاءدهنده حریم در هر دوره مشخص می‌شود. در جدول ۳ به وجود یا عدم وجود هر یک از شاخص‌های حریم در نمونه‌های موردی منتخب از دوره قاجار و معاصر اشاره می‌شود.

جدول شماره ۳: بررسی وجود یا عدم وجود مؤلفه‌های حریم در نمونه‌های موردی. مأخذ: نگارندگان

ویژگی‌های ورودی	حریم بصری و صوتی	فضای باز و نیمه باز	فضای خلوت فردی و جمعی	تفکیک عرصه خصوصی و عمومی	رعایت سلسله مراتب	نمونه موردی ها
عدم رعایت حریم و سلسه مراتب			متناسب با فضا، در تمامی بخش‌ها رعایت نشده		در همه بخش‌ها رعایت نشده	

۷- نتیجه‌گیری

خانه به عنوان اولین سرپناه بشر و فضایی که افراد بیشترین وقتشان را در آنجا می‌گذرانند، تأثیرات زیادی بر ساکنین دارد. توجه به حریم می‌تواند بسیاری نیازهای افراد را از طریق رعایت سلسله‌مراتب، تفکیک عرصه خصوصی و عمومی، تأمین فضای خلوت فردی و جمعی، وجود فضای باز و نیمه باز، حفظ حریم بصری و صوتی و ویژگی‌های ورودی تأمین کند. معماری دوره قاجار را معماری خانه‌های مسکونی نامیده‌اند؛ چراکه بیشترین ساخت و سازها در این دوره، به علت افزایش جمعیتی شهرنشین معطوف به ایجاد سرپناه و خانه برای مردم مهاجر و تازه وارد به شهر گردید. خانه‌ها در این دوره دارای

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

حیات مرکزی، اتاق‌های سهدری با ارسی بوده و فضاهای ورودی نیز شامل هشتی، دالان، دهلیز بودند. شروع معماری مدرن نسبتاً فعال و از اواخر دوره پهلوی اول آغاز شد. در حقیقت نفی استفاده از فرم و نشانه‌های تاریخی و گریز از تاریخ از اصول معماری مدرن بوده، همان اصولی که به سرعت در معماری معاصر ایران منعکس شد. مواد و مصالح غالب در دوره قاجار آجر، سنگ یا ترکیبی از هر دو بوده است. با ظهور معماری مدرن در نما اغلب به مصالح سیمانی و ساده تبدیل شد. سادگی بنا و عدم استفاده از تزئینات که از خصوصیات معماری مدرن بود به شدت رونق گرفت. پلان ساختمان‌ها ساده و عملکردگرا شده است. تراس‌های رو به خیابان و معابر، پنجره‌های ردیفی، پیش‌آمدگی‌های مکعبی، استفاده از مصالح سیمانی و... همچنین تقارن از اجزاء لاینفک ایران بود که با ظهور دوره مدرنسیم کم‌رنگ و کم اثر شده است.

هدف این پژوهش، دستیابی به مؤلفه‌های مؤثر در ایجاد حریم در خانه و مقایسه آن در دو دوره قاجار (نمونه موردی: خانه داروغه) و معاصر (نمونه موردی: خانه اندرزگو) است تا سیر تحولات را در آن‌ها مشخص شود.

در فرایند پاسخ به سؤالات پژوهش، به تعریف لغوی حریم پرداخته شد، که به معنای پناهگاه، خانه شخص و اطراف آن که از تعرض دیگران در پناه است ذکر شده است. مراد از محرمیت و حریم در فضای معماری، کالبد دادن به فضا به گونه‌ای است که دارای حریم از دو جنبه کالبدی و معنایی باشد. به طور کلی سبک معماری در دوره قاجار، تلفیقی از خانه‌های سنتی ایران به همراه برخی از نماهای فرهنگی می‌باشد. در پی تحول سبک معماری در احداث خانه‌ها، به مرور زمان اصلی‌ترین مفهوم فکری و کالبدی معماری درونگرایی جای خود را به برون‌گرایی در شکل‌گیری خانه‌ها داده است که نمونه‌های متعددی از آن را می‌توان دید.

به طور کلی در پی تحول سبک معماری در احداث خانه‌ها، به مرور زمان اصلی‌ترین مفهوم فکری و کالبدی معماری، یعنی «درون‌گرایی» جای خود را به برون‌گرایی در شکل‌گیری خانه‌ها داده است و اجزاء حریم کم‌تر در فضاهای خانه دیده می‌شود که نمونه‌های متعددی از آن را می‌توان دید. در دوره مدرن نسبت به دوره سنتی و معماری معاصر، به مؤلفه‌های حریم کم‌تر توجه شده است؛ در حالی که در معماری سنتی، در درجه اول به ساکنین خانه اهمیت داده می‌شد و نیاز ساکنین اولویت معمار بوده است. یافته‌ها بیان‌گر این است که رعایت سلسله مراتب فضایی، توجه به موقعیت، تعداد و اجزاء ورودی‌ها، تفکیک فضایی عرصه عمومی و خصوصی از یکدیگر، تأمین خلوت فردی و جمعی، وجود انواع فضای باز، نیمه‌باز و بسته و رعایت حریم بصری و صوتی به ایجاد حریم در خانه مسکونی می‌انجامد و رفاه و آرامش درونی برای هر فرد حفظ می‌شود. نتایج مقایسه تطبیقی مؤلفه‌های مؤثر در ارتقای حریم در دو خانه داروغه و اندرزگو نشان می‌دهد که در دوره قاجار به کلیه مؤلفه‌ها توجه ویژه‌ای شده است، اما در دوره معاصر برخی از مؤلفه‌ها نادیده گرفته شده‌اند. سلسله‌مراتب فضایی در برخی از فضاهای خانه اندرزگو رعایت شده و در برخی دیگر، مورد غفلت واقع شده است. علی‌رغم توجه به خلوت فردی و جمعی در خانه اندرزگو، میزان و کیفیت آن به اندازه کافی و مطلوب نیاز ساکنین را برطرف نمی‌سازد. در نهایت اجزای ورودی، شکل مسیر دسترسی به درون خانه و موقعیت ورودی خانه اندرزگو می‌توانست بر ایجاد محرمیت و رعایت سلسله مراتب تأثیر بیشتری داشته باشد.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

منابع

- ۱- آلتمن، ایروین، (۱۳۸۲)، محیط و رفتار اجتماعی: خلوت، فضای شخصی، قلمرو و ازدحام، ترجمه علی نمازیان، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- ۲- اسماعیلی، ناهید و شکوری، رضا. (۱۳۹۴). بررسی هویت فرهنگی مسکن در مشهد، سومین کنفرانس پژوهش‌های کاربردی، تهران.
- ۳- افشاری، نورمحمد؛ کلهرنیا، بیژن و نوری، سید علی. (۱۳۹۹). تحلیل کیفی بناهای عمومی معماری معاصر ایران در دوره پهلوی دوم با رویکرد تکنونیک معماری، نشریه علمی باغ نظر، ۱۷(۹۰)، ۹۳-۱۱۰.
- ۴- امینی، ندا؛ نوروزیان پور، هیرید، (۱۳۹۳)، خلوت و محرمیت شناخت تفاوت‌ها و شباهت‌های این دو مفهوم در معماری و شهرسازی، فصلنامه شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۵.
- ۵- دریای لعل، بهرنگ و حوصله دارصابر، ریحانه. (۱۳۹۲). بررسی فرآیند تحول در معماری معاصر ایران، اولین همایش ملی شهرسازی و معماری در گذر زمان، قزوین.
- ۶- دلیری فر، ابوالقاسم. (۱۳۹۴). بررسی ارتباط سلسله‌مراتب ورودی و محرمیت در کاربری مسکونی در اقلیم خراسان، کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری، یزد.
- ۷- راهب، غزال؛ نظری، محیا؛ (۱۳۹۶)، بررسی عوامل مؤثر بر کارکرد فضای نیمه‌باز خصوصی واحدهای مسکونی شهر تهران، معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، دوره ۱۰، شماره ۲۱، ۳۹-۴۸.
- ۸- زمرشیدی، حسین. (۱۳۹۰). آموزه‌های معماری ایرانی و ساختمان‌سازی مسکونی از دوره قاجاریه تا امروز، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، دوره ۱، شماره ۳، ۱-۱۰.
- ۹- سلطان‌زاده. حسین، (۱۳۹۰). فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران. دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- ۱۰- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۲). فضای شهری در بافت‌های تاریخی ایران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ پنجم.
- ۱۱- سیفیان، محمدکاظم و محمودی، محمدرضا. (۱۳۸۶). محرمیت در معماری سنتی ایران. نشریه هویت شهر، سال اول، شماره ۱.
- ۱۲- شجاعی، فائزه و همکاران. (۱۳۹۶). تبیین الگوهای معماری پایدار در بافت سنتی مشهد، کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و شهرسازی ایران معاصر، تهران.
- ۱۳- غفوریان، میترا. پی‌سخن، مینا و حصاری، الهام. (۱۳۹۶). گونه‌شناسی سازمان فضایی و سلسله‌مراتب ورود در خانه‌های ایرانی با تأکید بر محرمیت، نشریه برنامه‌ریزی توسعه کالبدی، سال دوم، شماره ۳، ۱۲۹-۱۴۴.
- ۱۴- کاظم‌زاده رائف و میردیکوندی. (۱۳۹۹). بازشناسی چگونگی محرمیت در خانه سنتی ایرانی با تأکید بر مظاهر حریم خصوصی در عناصر معماری، معماری شناسی، سال سوم، شماره ۱۷.
- ۱۵- کامیار، مریم و امینی، نفیسه. (۱۳۹۴). مقایسه وضعیت حریم در معماری گذشته و امروز ایران با رویکرد آپارتمان، کنفرانس بین‌المللی دستاوردهای نوین در عمران، معماری، محیط زیست و مدیریت شهری، کرج.
- ۱۶- کرامتی، غزال و همکاران. (۱۳۹۲). فرآیندی در تجربه معماری ایرانی، هویت شهر، سال ۷، ۱۵-۲۶.
- لنگ، جان، (۱۳۹۴)، آفرینش نظریه معماری (نقش علوم رفتاری در طراحی محیط)، ترجمه علیرضا عینی فر، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۱۷- مدنی‌پور، علی و نوریان، فرشاد. (۱۳۸۷). فضاهای عمومی و خصوصی شهر، انتشارات شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.

۱۸- مفیدی شمیرانی، سید مجید و همکاران، (۱۳۹۵). مسکن اجتماعی: تبلور هویت، فرهنگ و پایداری. انتشارات علم و معمار. تهران

۱۹- نخعی پور تدرج، هدی سادات و همکاران. (۱۳۹۵). ارزیابی ویژگی‌های معماری خانه‌های سنتی ایرانی، کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علم و تکنولوژی، لندن.

۲۰. Balilanasl L, Sattarzadeh D (۲۰۱۵). Position of intermediary space in Iran's metropolian and architecture elements (Case study: Tabriz city in Qajar era), Enviroment Science and Technology Quarterly, No. ۲, pp. ۱۶۹-۱۸۱.

۲۱. Kennedy R (۲۰۱۵). Dense Subtropical, Sustainable the Liveable Multi- Stoty Apartment Building, Submitted in fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, Centre for Subtropical Design Creative Industries Faculty Queensland University of Technology June.

۲۲. Mahmoudi A (۲۰۰۵). Revision of importance in traditional loggia homes (with special look towards Bam city), Honarhayeziba Publication, No. ۲۲, pp. ۵۳-۶۲.

۲۳. Marcus, C., & Francis, C. (۱۹۹۸). People places: design guidelines for urban open space. New York: John Wiley & Sons Ltd.

۲۴. Qian L (۲۰۰۵). Tropical semi-open space: Solar and wind effects on thermal comfort, Master's Thesis, Architecture Department.

۲۵. www.Caoil.ir